

# I Slovo aneb kde (ne)hledat základní jednotku lexikálního plánu

*Polonius: Co to čtete, princí?*

*Hamlet: Slova, slova, slova.*

Pojmenovat a definovat základní jednotku lexikálního plánu jazyka není jednoduché. Podle Hladké sice „za základní jednotku lexikální roviny bývá tradičně považováno *slovo*“, ale „nebyla dosud v jazykovědě vytvořena uspokojivá definice, která by na jedné straně odpovídala všem slovům, a na druhé straně nemohla být vztažena na jiné jednotky jazyka“ (Hladká 1995, s. 65). V *Encyklopedickém slovníku češtiny* (2002, s. 424) tak Hladká *slovo* charakterizuje jako „intuitivně vymezen[ou] slovní jednotk[u], vzhledem k formální a funkční různorodosti obtížně definovateln[ou]“. „Vzhledem k obtížím teoretické vymezenosti slova i vzhledem k specifickým potřebám lexikologie byly pro popis lexikální roviny jazyka abstrahovány některé jednotky další“ (Hladká 1995, s. 69): *lexém* a *lexikální jednotka*, užívané podle Hladké „většinou synonymně“ (tamtéž). U Filipce a Čermáka pak čteme, že „jednotka lexikální zásoby, obecně *lexikální jednotka* (LJ), je formálně významový útvar představující komplex dílčích jednotek a vztahů. Z důvodů terminologické jednotnosti užíváme termín *lexém*, obdobně podle foném, morfém, atd.“ (1985, s. 28). „Formu LJ chápeme v užším a širším smyslu. V užším smyslu jde o zvukovou, popř. grafickou podobu lexému (slova), různě gramaticky formovanou.“ (Filipec – Čermák 1985, s. 34) *Lexém* je se *slovem* ztotožňován i jinde (1985, s. 33): „*slovo* je základní a primární jednotka lexikální roviny jazyka, buď jednočlenný *lexém* monosémický (jednočlenná *lexie*), nebo polysémický (polysémické *slovo*).“ Za *základní lexikální jednotku* je přitom považována *lexie* (s. 28, s. 66 i jinde).

Cílem této kapitoly je zamyslet se nad povahou jednotlivých adeptů na základní jednotku lexikální roviny jazyka, zejména pak nad pojmem *slovo*. Vycházíme přitom z Haspelmathovy teze (2010, s. 28), že ve vědeckém popisu jazyka lze stanovit jen takové kategorie, které mají v popisu struktury jazyka své opodstatnění a nezpochybnitelné místo – není možné samozřejmě přijmout jakýkoliv koncept jen proto, že se tradičně užívá.

## 1 SLOVO: HLEDISKA A KRITÉRIA, KTERÁ JE CHARAKTERIZUJÍ

Při popisu jazyka se lze výrazu *slovo* jen stěží zcela vyhnout. Mathesius mluví o *slově* jako o *jazykovém pojmenování* (1961, s. 15); *lexém* ještě nezmiňuje. Nauce o pojmenování pak věnuje celou první polovinu svého *Obsahového rozboru angličtiny na základě obecně lingvistickém* a tomu, jak se slova usouvztažňují, druhou. Uživatelé jazyka se neobejdou bez *slovníku*, někdy neumí něco vyslovit, mají potíže s tím, jak někoho *oslovit*, jindy přednesou *proslav* nebo *slovičkaři*. Význam může být *doslovný*, nebo *přenesený*, *zákaz výslovný*. Je ale *slovo* v lingvistice termín?<sup>1</sup>

A priori překážka neexistuje. Fakt, že výraz *slovo* má řadu neterminologických užití, problém být nemůže. V různých vědních disciplínách je takových výrazů spousta: *byliny* v literatuře, *kořen* v matematice, *deprese* v psychiatrii. Důležité je, aby výraz v rámci disciplíny splňoval požadavky na termín kladené. Jeden z takových požadavků je jeho *nocionálnost*, tj. nejenže, slovy Filipce a Čermáka (1985, s. 94), „v jejich významu chybí, popř. je potlačena složka pragmatická, postojová, modální“, ale výraz musí být též zcela oproštěn od všeho, co je spojeno s jeho neterminologickým užitím.<sup>2</sup> A zde je na místě otázka, zda je to v lingvistice možné.

U některých lingvistických termínů to možné je (srov. *hlava* podle anglického *head*). Někdy ovšem lingvistika zavádí raději termín nový (např. *c-komandum* pro určitý strukturní vztah), aby nedocházelo k chybným generalizacím a asociacím. I na poli funkčního strukturalismu však narážíme na problém, a to s aplikací tzv. *funkční omezenosti*: „Na rozdíl od běžných spisovných LJ [...] je u termínů nežádoucí polysémie, synonymie a homonymie. Zvláště v okruhu jednoho odborného úseku nemají být termíny polysémické, i když se takové případy v praxi vyskytují.“ (Filipce – Čermák 1985, s. 94) Zde je totiž na místě otázka, zda mají být oním odborným úsekem všechny roviny stavby

1 Bylo by možno diskutovat o individuálních rozdílech statutu slova v různých jazycích (např. Haspelmath 2010), toto však není cílem naší práce. O rozdílech mezi češtinou a angličtinou více Mathesius (1961, s. 17).

2 Podle Bolingera (1975, s. 221) je význam „an exceedingly ill-assorted fellow. One can scarcely invite him inside the house without admitting at the same time one or more of his drunken friends.“

jazyka, nebo jen některá z nich, a v tom případě která. Vzhledem k tomu, že jako základní jednotky funkční strukturalismus tradičně vidí jednotky -émické, tedy ve fonologickém plánu foném, morfologickém plánu morfém a lexikálním lexém, nebude hledání terénu pro slovo jako termín jednoduché, nechceme-li se omezit na velkorysá konstatování typu: „V poslední době se chápe slovo jako základní, centrální jazyková jednotka z hlediska slovní zásoby i gramatiky [...]. Tato jednotka má hodnotu syntagmatickou a paradigmatickou, je centrální vzhledem k systému slovní zásoby, primární vzhledem k subsystému frazeologie a je složitě spjata se systémem gramatickým. Svými aspekty zasahuje do všech jazykových rovin a popis těchto rovin je i popisem jednotlivých aspektů slov, jejich částí, složek a útvarů na nich budujících.“ (Filipec – Čermák 1985, s. 31)

Pokusme se nyní na konkrétním příkladu ověřit „přesnost, jednoznačnost a ustálenost“ pojmu *slovo*, tedy další požadavky, které jsou na termín kladené. Kolik slov obsahuje následující věta?

1.

*Je dobře, žes to nejdřív napsal na nečisto.*

Microsoft Word nás přesvědčuje o tom, že osm. Vychází totiž z jednoho z mnoha kritérií slovo definujících, a tím je jeho *grafická podoba*: „V grafické realizaci je slovo utvářeno řadou grafémů (výjimečně grafémem jediným) ohraničenou mezerami.“ (Hladká 1995, s. 66) Lingvistická literatura pak mluví o slově textovém a přiznává, že „dochází tu i ke komplikacím a specifickým úpravám. Např. psaní spřežek je často dubletní (*na modro – namodro*), složeniny korespondují se spojeními slov (*slovnědruhový k slovní druh*).“ (Filipec – Čermák 1985, s. 32) Výraz *na nečisto* tak může být dvěma slovy stejně dobře jako slovem jedním (*nanečisto*), což může být problém nejen pro teoretické vymezení slova, ale i prakticky pro frekvenční popisy češtiny.

Na korpusu SYN2000 založený *Frekvenční slovník češtiny* (FSČ) se kritéria mezery drží: „Ze spojení, která se v autentických textech píšou zvlášť i dohromady, zachycuje FSČ pouze případy psané dohromady tak, jak je dokládá korpus, tj. bez ohledu na pravopisná pravidla (např. *bezpochyby, začas, narozdíl, čtyřista* apod.: psaní dohromady tu v řadě případů odráží existenci určité tendence ke změně). Případy psané zvlášť (v tomto případě *bez pochyby, za čas, na rozdíl, čtyři sta*) FSČ neuvádí, jejich frekvence je zahrnuta do frekvencí

jednotlivých jejich součástí“ (FSC, s. 9), což statistiku možná poněkud zkresluje. Podobně „kontrakce tázacích slov, spojek apod. s tvarem 2. os. sg. pomocného slovesa *být* (typ *kdes, žes*) se frekvenčně spojují se základovým slovem“ (tamtéž). Na nahodilost takového počínání pak upozorňují Filipec s Čermákem, když konstatují, že „uplatňuje se tu i dobová norma a její kodifikace, často opožděná. Úprava pravopisu tedy není vždy průkazná pro vyčleňování slov, srov. i spojování slov v písmě: *napil ses < napil jsi se*“ (Filipec – Čermák 1985, s. 32), které v ČNK v nekontrahevané formě stále najdeme:

2.

Slyším klíč v zámku a zdravím: „Ahoj, tak jak **jsi se měla?**“  
(stor0502)

Pro definici slova jako něčeho „od mezery k mezeře“, tedy slova textového, představují tyto analytické slovesné tvary problém. Také Filipec a Čermák považují grafiku pouze za jedno (formální, druhé v pořadí) z dvanácti „hledisek a kritérií, která charakterizují slovo“ (Filipec – Čermák 1985, s. 31) a přispívají k jeho definici, která se u termínů předpokládá; podle Filipce a Čermáka (1985, s. 95) se totiž termíny „považují za LJ, jejichž pojmový význam je definován“.

Podívejme se na další formální<sup>3</sup> kritérium pro vymezení slova, kterým je jeho *fonetická a fonologická utvářenost*: „Slovo se v řečové realitě manifestuje jako zvukově ucelená řada fonémů (výjimečně i foném jediný) vydělitelná potenciálními pauzami. V konkrétních projevech se však pauzy s hranicemi slov často nekryjí.“ (Hladká 1995, s. 66) Hladká navíc připomíná, že přestože „v češtině je pro slovo charakteristický hlavní přízvuk na první slabice“, „[j]sou [...] též slova nepřízvučná, např. příklonky: *ptal jsem se, dal mu ho*“ (1995, s. 66). Právě podle tohoto kritéria mohou analytické slovesné termíny být jedním slovem, ovšem jen v případě, že příklonka participium následuje (srov. 3a):

3.

- a. **Měli jsme se dobře.**
- b. **Jak jste se měli?**

3 „Za formální jev jazykový, ne za obsahový“ považuje slovo i Mathesius (1911, s. 14), tamtéž více o Mathesiově chápání potenciálnosti slova.

Hlavním argumentem pro považování analytického slovního tvaru za jedno slovo je tak až kritérium neformální, tj. jeho *významovost* (čtvrté kritérium ve Filipcově a Čermákově výčtu), „tj. spojení lexikální formy s významem, popř. významovou funkcí“ (Filipec – Čermák 1985, s. 32). Lingvisté pak mluví o slově „potenciálním v systému“ (Filipec – Čermák 1985, s. 33). Právě při tomto čtení se ovšem *slovo* obsahově překrývá s jiným, již zmiňovaným, výrazem, kterému bývá dávána v lexikologii přednost, zejména v té strukturní – *lexém* či *lexikální jednotka*. Podívejme se nyní na jeho definice.

## 2 LEXÉM A LEXIKÁLNÍ JEDNOTKA

Podle Filipce a Čermáka (1985, s. 28) je lexém „dvojstranná, formálně významová jednotka slovní zásoby zahrnující u ohebných slovních druhů morfologické paradigma, tj. úplný nebo omezený soubor slovních tvarů“. Totéž najdeme u Hladké (2002, s. 242), která v *Encyklopedickém slovníku češtiny* lexém definuje jako formálně významovou jednotku lexikonu, která je „nadřazená všem svým konkrétním manifestacím v řeči, u ohebných slov zahrnující celé paradigma (*miluji, miloval jsem, budu milovat, [...], dívka, dívky, dívkou, [...]*).“ Ve větě (4a) je tak *jsem si dal* analytickým slovním tvarem jednoho lexému *dát si*, ve větě (4b) *zkoušky* a *zkoušek* dva různé slovní tvary jednoho lexému *zkouška*:

4.
  - a. *Dneska jsem si dal pokračování maturity na nečisto.*
  - b. *Společná část maturitní zkoušky se skládá ze tří zkoušek.*

V *Příruční mluvnici češtiny* pak Hladká píše, že „většinou synonymně s termínem lexém se užívá označení *lexikální jednotka* (LJ)“ (1995, s. 69).<sup>4</sup> Ač na-

4 V *Encyklopedickém slovníku češtiny* Hladká totéž sděluje v minulém čase: „většinou synonymně s termínem lexém se dříve užíval termín lexikální jednotka“ (2002, s. 242). Důvod minulého času není osvětlen a v kontextu české lingvistiky není zcela jasný; termín lexikální jednotka se dnes nevyužívá zdaleka jen pro sdružená pojmenování, jakými jsou například nekompoziční spojení typu idiomů či jiná ustálená spojení: *Tak to máme po ptákách, padesát tisíc neseženu ani za zlatý prase.* (db040505) Totéž najdeme i u Cruse (2006), který uvádí, že většina akademiků považuje i slovní spojení s nekompozičním významem za lexémy, a to kvůli tomu, že sémanticky tvoří jednotku. Lexémy tak mohou být nejen jednoslovné, ale i ví-

příklad někteří lingvisté dávají přednost jiným termínům (viz níže o lemmatu a lexikální jednotce v Atkins – Rundell 2008; Fillmore 2012), nelze s jistotou říci, že termín *lexém* by byl omezen na přístupy strukturalistické. Nestrukturalisty nesvazuje potřeba hledat pro *lexém* jeho parolový protiklad,<sup>5</sup> takže Cruse jej ve svém glosáři (2006) definuje jako něco, co přibližně odpovídá jednomu z běžného užití výrazu „slovo“, konkrétně slovo slovníkové: pro křížovkáře jsou *talk, talks, talked* a *talking* sice různá „slova“, ale asi bychom nečekali, že každé z nich bude mít ve slovníku zvláštní heslo. Z pohledu autora slovníku představují všechna totéž „slovo“. (Cruse 2006) Dle Cruse se v tomto případě jedná o pouhou variabilitu po stránce formy, kterou *lexém* jako abstraktní spojení formy a významu připouští. Je přitom samozřejmostí, že ona variabilita je přípustná jen co se flexe týče (např. singulár a plurál jednoho substantiva představují tentýž *lexém*), zatímco derivační procesy již vedou ke vzniku *lexémů* nových, takže např. *zkouška* a *zkoušet* už představují *lexémy* různé. *Lexém* je tak vázán na určitý slovní druh: „slovnědruhová příslušnost má základní dosah pro celkový význam LJ, protože předurčuje jejich rodový významový prvek a jejich spojitelnost s jinými jednotkami.“ (Bondarko 1971, cit. in Filipec – Čermák 1985, s. 40) Spornější je klasifikace u sloves, kde je otázkou, zda nedokonavé sloveso a jeho dokonavý protějšek jsou pouze různé tvary (formy) téhož *lexému*, nebo dva různé *lexémy*. Odpověď je třeba hledat v diskuzích o povaze slovesného vidu – jedná se o kategorii gramatickou, nebo lexikální?

Akademická *Mluvnice češtiny 2* (MČ 2) konstatuje rozdíl mezi vidovými dvojicemi typu *dát* a *dávat*, kdy se slovesa liší opravdu „jen videm, nikoliv

ceslovné, přičemž „formálně jednočlenný *lexém* je slovo, vícečlenný *lexém* je frazém a sdružené pojmenování“. (Filipec – Čermák 1985, s. 28) Totéž nakonec najdeme i u Hladké: „Víceslovnými *lexémy* jsou ustálené pravidelné i nepravidelné kolokace, tj. víceslovné termíny a frazémy – idiomy (např. *kysličník uhličitý, srovnávací jazykověda, máslo na hlavě, vyrazit trumf z ruky*)“ (2002, s. 242), přičemž víceslovností „není míněna členitost gramatických tvarů typu *miloval jsem*“ (tamtéž). Lexikální jednotkou je tak jakékoliv slovo, abreviace, částečné slovo nebo fráze, která může fungovat ve slovníku (většinou jako záhlaví slovníkového hesla) coby předmět určitého lexikografického popisu, ať už definice nebo překladu. (Atkins – Rundell 2008, s. 163)

- 5 Strukturalismus předpokládá, že jednotka na úrovni *langue* bude mít svůj protiklad na úrovni *parole*, u *lexému* je však situace složitější. Filipec a Čermák (1985, s. 33) konstatují, že rozeznávají „slovo potenciální v systému (*lexém*) a aktuální v řeči a textu (*alolex*)“. U Čermáka (2010, s. 18) ovšem navíc také čteme, že „slovo je jediný konkrétní a textový (parolový) tvar *lexému*“, což chápeme tak, že za konkrétní realizaci *lexému* lze považovat slovní tvar.

lexikálním významem“ (s. 182), a dvojicemi, kde dokonavý člen tvoří od nedokonavého „slovotvorná předpona“ (s. 181) a „významová korespondence obou sloves“ je „jen přibližná“ (s. 182), a to bez ohledu na to, jak přibližná. Lze totiž vidět rozdíl mezi vidovou dvojicí *dát/přidat*, která se od sebe skutečně významem liší, což dokládá existence sekundárního imperfektiva *přidávat*, a párem *psát/ /napsat*, kde je lexikální rozdíl minimální a sekundární nedokonavé sloveso již neexistuje (*\*napsovat, \*napsávat*). V praxi by se však hranice mezi čistě vidovými předponami a těmi, které nesou lexikální význam, hledala obtížně. Slovníky nabízejí řešení různá: ve Fronkové (2000) překladovém slovníku z češtiny do angličtiny má „zpravidla“ zvláštní heslo každý člen páru; totéž řešení je systematicky aplikováno ve FSC. Autoři výkladových slovníků (SSČ), však vycházejí z MČ 2: sloveso *dávat* najdeme v hesle pro *dát*, *vypisovat* v hesle pro *vypsat*, zatímco *psát* a *napsat* jsou dvě samostatná slovníková hesla, stejně jako *dát* a *přidat*. Podobně se k problematice staví i autoři *Valenčního slovníku českých sloves* (Lopatková kol. 2008, s. 13):

Ve VALLEXu jsou do jediného lexému spojeny tzv. *pravé vidové dvojice* tvořené sufixálně – nedokonavé sloveso je utvořeno od dokonavé formy slovesa např. příponou *-va(t)* (např. *ochutnat* → *ochutnávat*), příponou *-ova(t)* (např. *dokončit* → *dokončovat*), příponou *-a(t)* (např. *vyrůst* → *vyrůstat*) či příponou *-ě/e(t)* (např. *otočit* → *otáčet*). Dále jsou v jednom lexému zachyceny i supletivní páry (např. *vzít–brát, najít–nacházet*). Pokud existuje i běžně užívaná iterativní podoba, je rovněž zahrnuta do příslušného lexému (např. slovesa *nasedat<sub>impf</sub>*, *nasednout<sub>pf</sub>* a *nasedávat<sub>iter</sub>* jsou popsána v jednom slovníkovém hesle odpovídajícím jednomu lexému).

Dokonavé protějšky nedokonavých sloves tvořené prefixálně v rámci stejného lexému zachyceny nejsou. K tomuto rozhodnutí vedly praktické důvody, neboť ne vždy je zcela jednoznačné, které z více možných prefixovaných lemmat považovat za vidový protějšek.

Máme-li tak zodpovědět otázku, kolik různých lexémů představují následující slovní formy: *psal jsem / psaní / píše / dopsala / psáno*, docházíme k číslu tři: *psát, dopsat* a *psaní*.

Dle Cruse je variabilita možná i po významové stránce lexému, je však mnohem složitější a pojednáme o ní v následující sekci.

### 3 LEXÉM A ZÁKLADNÍ LEXIKÁLNÍ JEDNOTKA (LEXIE): ASYMETRIE VE VZTAHU FORMY A VÝZNAMU

Popsat variabilitu po stránce významové znamená charakterizovat vztah mezi lexémem a jeho jednotlivými významy, což není vůbec jednoduché. Dle Cruse (2006, s. 92) existují tři různé pohledy na věc, které jsou (opět dle Cruse) spíše záležitostí konvence než výsledkem hlubšího teoretického sporu.

V jednom pojetí patří všechny významy spojené s jednou formou (či spíše s jejím paradigmatickým) k jednomu lexému. V dalším pojetí patří významy polysémického slova ke stejnému lexému, ale homonyma k lexémům různým. To je zdá se i pohled české lexikologické tradice: dle Filipce s Čermákem (1985, s. 28) „lexém může mít jeden význam (monosémický lexém), nebo dva i více významů (polysémický lexém)“, přičemž „lexikální jednotka jako polysémický lexém je čtyřstupňový útvar zahrnující tolik různých monosémických základních lexikálních jednotek (ZLJ), lexíí [...], kolik má různých významů“. Takový polysémický lexém pak Filipce a Čermák nazývají hyperlexémem. Tyto pojmy osvětlíme na konkrétním příkladu: polysémický lexém, hyperlexém *nést* má podle *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (SSČ) sedm významů, z nichž citujeme tři:

5.
  - a. „držet něco a pohybovat se s tím“: (příklady užití lexému, alolexy) *nést kufr, dítě*;
  - b. „poskytovat, přinášet užitek, zisk“: *ta jablň nese výborné ovoce; vklady nesou úrok*;
  - c. „mít dostřel“: *puška nese 100 m, daleko, dobře*.

Jde zde tedy o tři různé ZLJ, lexie, slova.

Konečně v posledním pojetí představuje každý jednotlivý význam samostatný lexém. Někteří lingvisté při tom dávají přednost termínu lexikální jednotka. Podle lexikografky Sue Atkins je lexikální jednotkou (lexical unit, LU) každý jednotlivý význam slova uvedeného v záhlaví slovníkového hesla:



termín LU používáme k označení jednoho významu, ať už při analýze užití daného slova nebo v rámci slovníkového hesla (Atkins – Rundell 2008, s. 162–163).

Podobně jako Atkins vidí lexikální jednotku i Fillmore (2012), který ovšem k lexikonu přistupuje z poněkud odlišné perspektivy: primární nejsou slova a jejich významy, ale takzvané rámce, na jejichž pozadí je každá lexikální jednotka definována. Pokud jedno slovo funguje na pozadí více než jednoho rámce, figuruje jako několik různých lexikálních jednotek a v seznamu lexikálních jednotek ho najdeme několikrát. Příkladem je následující anglické sloveso *tie* – v závorce je uveden příslušný rámec:

- 6.
- tie.v (Rope\_manipulation)
- tie.v (Knot\_creation)
- tie.v (Inhibit\_movement)
- tie.v (Attaching)
- tie.v (Make\_cognitive\_connection)
- tie.v (Closure)
- tie.v (Finish\_competition)
- tie.v (Relating\_concepts)

Takové slovo se tradičně označuje jako polysémické, takže lze říci, že s korpusem pracující Fillmore i Atkins nazývají lexikální jednotkou to, čemu Filipec s Čermákem říkají základní lexikální jednotka, tedy lexie: lexikální jednotka je „slovo“ v jednom ze svých významů, např. sloveso *tie* v rámci označeném jako *Attaching* (Fillmore 2012).

Podobné řešení zvolili i autoři *Valenčního slovníku českých sloves* (Lopatková a kol. 2008, s. 13):

Lexém sdružuje množinu všech možných manifestací slovesa v textu/ /řeči, kterou zde budeme označovat jako množinu všech možných *lexikálních forem*, a množinu *lexikálních jednotek* (LU jako lexical unit), které reprezentují jeho významové složky, v české terminologii obvykle označované jako jednotlivé lexie či základní lexikální jednotky [...] Lexikální formy jsou tedy všechny morfematické formy slovesa (celé jeho paradigma [...]), zatímco lexikální jednotky zhruba odpovídají lexému

v jednom určitém významu a nesou informaci o syntaktických a syntakticko-sémantických rysech slovesa v tomto významu.<sup>6</sup>

Pokud je ovšem termín lexikální jednotka obsazen výše zmíněným způsobem, je na místě otázka, jaký termín bude použit pro to, čemu Filipec s Čermákem, ale též Lopatková a kol. (2008, s. 13) říkají polysémický lexém nebo hyperlexém. Jak u Fillmora, tak u Atkinsové je to termín *lemma*.

Podle Atkinsové lemma označuje slovo v záhlaví slovníkového hesla (headword) ve všech jeho tvarech, při diskuzích o významu a gramatických vlastnostech určitého slova s přihlédnutím k jeho slovnímu druhu (*play* jako substantivum je jedno lemma, *play* jako sloveso je další lemma). (Atkins – Rundell 2008, s. 162) Lemmatem může být i frázové sloveso; Atkinsová v tom případě mluví o *vícečlenném lemmatu* (*multiword lemma*). Podobně definuje lemma i Fillmore, ovšem s tím rozdílem, že ve své definici používá (značně idiosynkraticky) termín lexém: lemma je jednotka, která se skládá z jednoho či více lexémů a která má jeden či více významů, např. *bringing up* se skládá z lexémů *bring* a *up*.<sup>7</sup>

Termín lemma původně zavedla korpusová lingvistika pro potřeby značkování jazykových korpusů s cílem umožnit následné vyhledávání dat v něm. V procesu lemmatizace je každý konkrétní slovní tvar přiřazen k základnímu gramatickému tvaru tohoto slova (lemmatu), tedy jednomu slovnímu tvaru reprezentujícímu všechny slovní tvary určitého slovníkového slova, a to v určitém slovní druhu (u podstatného jména nominativ singuláru, u slovesa infinitiv, u neflektivního slovního druhu jeho jediný tvar).

Pohled do korpusu SYN2000 naznačuje, že frekvence pro jednotlivá „hesla“ uvedené ve FSC odpovídají počtu lemmatů daného výrazu. U lemmatu nehraje roli to, zda je monosémické, polysémické či dokonce

6 „V koncepci slovníku VALLEX reprezentují lexikální jednotky významovou složku, která spolu se složkou formální (s možnými lexikálními formami) vytváří lexém. Každý lexém je tedy tvořen množinou lexikálních jednotek (LU), kterým jsou přiřazeny příslušné lexikální formy (reprezentované lemmaty).“ (Lopatková a kol. 2008, s. 16)

7 Fillmorovo chápání lexému je idiosynkratické v tom, že frázové sloveso *bring up* považuje za dva lexémy. Jinak je ovšem Fillmore ve shodě s tím, co o lexému píše Cruse: „a word in a given part of speech instantiated by one or more word-forms, e.g. the lexeme *bring* has the word forms *bring*, *brings*, *bringing*, *brought*.“ Úplná Fillmorova definice lexikální jednotky (lexical unit, LU) zní takto: spojení lemmatu a rámce – tj. „slovo“ v jednom ze svých významů, např. sloveso *tie* v rámci označeném jako *Attaching*.

homonymní, roli hraje pouze slovní druh. Jak připomínají autoři FSČ, „převážně z technických důvodů se v hesláři FSČ liší homonyma jen tehdy, patřili do různých slovních druhů (případy jako *obrat, bez*) nebo jde-li o slova z jiných jazyků (*house*). Obecně FSČ nerozlišuje jako homonyma případy, v nichž slovo patřící běžně k jednomu slovnímu druhu vystupuje ve větném či promluvovém kontextu v odlišné platnosti, zejm. jako částice, podobně i častý vztah předložky a adverbia, srov. *okolo*.“ (FSČ, s. 10)<sup>8</sup>

## 4 SLOVO JAKO PROTOTYP, NEBO KATEGORIE SE STRUKTUROU TZV. RODOVÉ/RODINNÉ PODOBNOSTI?

V úvodu jsme se pokusili nastínit některá hlediska a kritéria, která lingvisté používají k vymezení slova. Již tři doposud diskutovaná hlediska a kritéria (grafická podoba, fonetická a fonologická utvářenost, významovost) se ukazují jako vzájemně se vylučující – analytické slovesné tvary například vylučují chápání slova jako něčeho od mezery k mezeře. Filipec a Čermák se s tímto faktem vypořádají konstatováním, že „většina (z těchto hledisek) má omezenou platnost, takže podle obecného názoru platí spíš ve svém souhrnu“ (1985, s. 31). Takové konstatování ovšem také naznačuje, že některá hlediska omezenou platnost nemají. Podle Filipce a Čermáka „z těchto kritérií a příznaků slov jsou nejdůležitější fonetická a fonologická utvářenost lexikální formy, vztah formy a významu, význam, gramatičnost, spojitelnost a paradigmaticnost včetně hierarchičnosti“ (1985, s. 33). Kognitivní lingvista John R. Taylor jde ještě dál, když říká, že existence intuitivně jasných případů vedle řady méně jasných naznačuje, že se jedná o *prototypickou kategorii*.<sup>9</sup> (Taylor 1995, s. 176) Podle Cruse (2011, s. 75) je prototypické slovo charakterizováno dvěma atributy:

- 8 Problémem můžou být substantiva konvertovaná v adjektiva, kde FSČ nerozlišuje mezi adjektivním a substantivním užitím; výraz *šampaňské* je tak uveden v rejstříku pod heslem *šampaňský*.
- 9 Toto ostatně podle kognitivních lingvistů platí i o slovních druzích obecně: „Jazykové kategorie by měly být stejného typu jako jiné kategorie v našem pojmovém systému. Konkrétně to znamená, že by měly vykazovat prototypové a bázové jevy.“ (Lakoff 2006, s. 67)

1. Možnost změnit pozici ve větě nebo alespoň pozici ve vztahu k jiným konstituentům vložením dalšího materiálu. Filipec s Čermákem (1985, s. 32) označují toto kritérium jako *přemístitelnost*: „slova jsou ve větách v různých jazycích v různé míře přemístitelná.“ Dříve již např. Mathesius (1911, s. 16) a Trnka (1966, s. 108).

2. Nepřerušitelnost a nemožnost jednotlivých částí změnit své pořadí. Pro Filipce s Čermákem je *nepřerušitelnost* pro definici slova také kritériální (1985, s. 32).

První kritérium ovšem není formulováno absolutně, druhé kritérium zase vylučuje považovat za slova některé frazémy. A jak jsme viděli výše, Filipec s Čermákem tato kritéria za „nejdůležitější“ nepovažují.

Řada lingvistů tak i na konci velmi rozsáhlých studií problematiku definice slova uzavírá konstatováním, že se jedná o neostrý (fuzzy) pojem (např. Haspelmath 2010). Máme za to, že je vhodné poukázat na fakt, že slovo splňuje Wittgensteinem (1953, s.32) popsané vlastnosti kategorie se strukturou tzv. *rodové*<sup>10</sup> *podobnosti*: „Nemohu tyto podobnosti charakterizovat lépe než slovem ‚rodové podobnosti‘; neboť takto se překrývají a kříží různé podobnosti vyskytující se u členů nějaké rodiny: vzrůst, rysy obličeje, barva očí, chůze, temperament [...]. Kdyby však někdo chtěl říci: Všechny tyto úvahy mají tedy něco společného – totiž disjunkci všech těchto společných rysů – tak bych odpověděl: tady si jen hraješ se slovem.“ (Wittgenstein 1993, s. 46)<sup>11</sup> Slovy kognitivně-lingvistické literatury, podobně jako „nemusí existovat jediný soubor vlastností, který sdílejí všichni členové rodiny“ (Lakoff 2006, s. 28), i „členy kategorie mohou být ve vzájemném vztahu příbuznosti, aniž by všechny členy měly

10 Termín *rodová podobnost* se objevuje v překladu původní Wittgensteinovy práce (1992), v překladu kognitivně-lingvistických děl najdeme termín *rodinná podobnost* (Lakoff 2006).

11 Wittgenstein jako příklad uváděl koncept hry: neexistuje žádná definice, která by pokryla všechny případy toho, co jsme ochotni označit slovem *hra*. 1. zahrnuje výhru a prohru (× hry jako skákání panáka, na schovávanou, kolo kolo mlýnský, chodí pešek okolo, některé společenské hry atd.); 2. děláme ji pro zábavu (× řada sportů na profesionální úrovni – za peníze); 3. nejméně pro dva (× sudoku, pasíáns); 4. má pravidla (× házet žabky). Přestože ovšem žádná taková definice neexistuje, intuitivně víme, co hrou nazývat můžeme. A nejen to. Jak uvádí Lakoff, „kategorie může být rozšířena o nové druhy her, pokud ovšem vykazují příslušným způsobem rodinnou podobnost s předchozími hrami. Uvedení videoher na trh v sedmdesátých letech je jedním nedávným příkladem, kdy byly hranice kategorie her zásadně rozšířeny.“ (Lakoff 2006, s. 29)

společné vlastnosti, které definují tuto kategorii“ (Lakoff 2006, s. 25). Pojítkem mezi dvěma členy kategorie tak mohou být jiné členy této kategorie, s nimiž tyto dva určité rysy sdílejí. Slovy Cruse (2011, s. 58), A možná nemá nic společného s C, ale má stejný nos jako B, a ten má zase stejné oči jako C. V aplikaci na náš příklad: ač neexistuje žádná definice, která by pokryla všechny případy toho, co jsme ochotni za slovo považovat, je zřejmé, že daná entita slovem je.

## 5 ZÁVĚR

Dovolujeme si tvrdit, že přijmeme-li názor, že slovo je kategorií se strukturou rodové/rodinné podobnosti, nelze ho již považovat za termín v rámci vědní disciplíny, ať už je jí lingvistika obecně, nebo její část. Wittgenstein žádný takový příklad kategorie se strukturou rodové/rodinné podobnosti neuvádí, a pokud víme, ani nikdo další.

Analýza kritérií pro vymezení slova nás dovedla k úvahám o adeptech na skutečný lingvistický termín pro popis lexikálního plánu jazyka. Jako nejvýhodnější se kromě termínu lexém jeví termín lexikální jednotka. Ačkoliv u termínů není synonymie žádoucí, Hladká je v *Příruční mluvnici češtiny* za synonyma považuje (1995). Filipec s Čermákem sice „z důvodů terminologické jednotnosti“ (1985, s. 28) dávají přednost termínu lexém, termín lexikální jednotka v tomtéž významu se v jejich popisu lexika nicméně také objevuje.

Termín lexikální jednotka (podle Cruse i termín lexém) ovšem v některých lingvistických teoriích může označovat to, co Filipec s Čermákem nazývají základní lexikální jednotkou čili lexii. Tyto teorie mají společného jmenovatele, kterým je empirická analýza korpusových dat, často i v diachronním pohledu, který relativizuje hranici mezi významem lexikálním a gramatickým (srov. Adámková v kap. IV). V těchto teoriích se pak pro označení toho, co Filipec s Čermákem označují jako polysémický lexém nebo hyperlexém, používá z důvodů praktických termín lemma – texty jsou pro potřeby korpusů lematizovány z důvodu umožnit v nich automatické vyhledávání dat. Tento přístup pronikl i do českého prostředí (FSČ).